

פרק א' - מבוא

עבודה זו עוסקת בתחום האימוץ והאומנה ותדון בשאלת ההבדלים המשפטיים בין שני המושגים והשלכותיהם הלכה למעשה. במהלך העבודה אבדוק מהי המסגרת המוצעת במשפט העברי, והאם היא דומה יותר למוסד האימוץ או שמא למוסד האומנה של היום. כמו כן, אציג את המוסדות הקיימים כיום ואבדוק את ההבדלים ביניהם במשפט הישראלי בתחומי החקיקה והפסיקה.

על מנת לעשות זאת, אבחן את מקורות המשפט העברי העוסקים ישירות בגידול ילדים שאינם ביולוגים במשפחה שאינה משפחתם הטבעית וכן את ההשלכות ההלכתיות הנובעות ממציאות זו. בנוסף, אבחן באיזה אופנים המסגרת המוצעת אז הייתה עולה בקנה אחד עם מסגרת האימוץ הנוכחית או עם המציאות של מסגרת האומנה. במסגרת המשפט הישראלי, אחקור את המצב הקיים בנושא במסגרת החקיקה והפסיקה ואציג את המגמה כיום באמצעות הצעות חוק המוצאות כיום להסדרת הנושא ואת ההתפתחות המשפטית בפסיקה בה.

סוגיית האימוץ והאומנה הינה מודרנית יחסית ואינה כתובה מפורשות במשפט העברי. בנוסף, העובדה כי המציאות כיום בהעדר חקיקה ראשית בנושא האומנה לעומת האימוץ הופכת את סוגיה זו למורכבת ועל כן את חקירתה למורכבת גם כן. לפיכך, בחרתי להקדיש פרק אחד למשפט העברי, ופרקים נוספים למשפט הישראלי בהם תבחן סוגיית האומנה וסוגיית האימוץ במישורים השונים יחד ולחוד.

פרק ב' - המשפט העברי

רבות מן המצוות הכתובות במשפט העברי מטרתן לגרום לחסד ולתיקון עולם. המשפט העברי רואה במעשה גידול ילד שאינו במסגרתו המשפחתית הביולוגית מכל סיבה שהיא כמעשה חסד אדיר. מעשה זה משתווה במעלתו להצלת נפשו של הילד, וכן של צאצאיו העתידיים.

המקרה הראשון לגידול ילד שאינו הבן הביולוגי במקרא הוא גידול משה על ידי בת פרעה:

”ותרד בת פרעה לרחוץ על היאור ונערותיה הולכות על יד היאור ותרא את התיבה בתוך הסוף ותשלח את אמתה ותיקחה. ותפתח ותראהו את הילד והנה נער בוכה ותחמול עליו ותאמר מילדי העברים זה... ויגדל הילד ותביאהו לבת פרעה ויהיה לה לבן ותקרא שמו משה כי מן המים משיתיהו”¹.

על מעשה זה, דנה הגמרא:

רבי שמעון בן פזי כי הוה פתח בדברי הימים אמר הכי, כל דבריך אחד הם ואנו יודעים לדורשן. ”ואשתו היהודיה ילדה את ירד אבי גדור ואת חבר אבי שוכו ואת יקותיאל אבי זנוח ואלה בני בתיה בת פרעה אשר לקח מרד”² אמאי קרי לה יהודיה על שום שכפרה בעבודה זרה דכתיב: ”ותרד בת פרעה לרחוץ על היאור”³ ואמר רבי יוחנן שירדה לרחוץ מגילולי בית אביה. ילדה והא רבויי רביתיה, לומר לך שכל המגדל יתום ויתומה בתוך ביתו מעלה עליו הכתוב כאילו ילדו. ירד זה משה ולמה נקרא שמו ירד שירד להם לישראל מן בימיו, גדור שגדר פרצותיהן של ישראל, חבר שחיבר את ישראל לאביהן שבשמיים, סוכו שנעשה להם לישראל כסוכה, יקותיאל שקיוו ישראל לאל בימיו, זנוח שהזניח עוונותיהן של ישראל. אבי אבי אבי, אב בתורה אב בחכמה אב בנביאות.⁴ התלמוד דן בפסוק מתוך דברי הימים בו נאמר כי בתיה בת פרעה ילדה את משה רבנו אשר נקרא כאן בשישה שמות אחרים. הגמרא מקשה על הפסוק שהרי בתיה בת פרעה לא ילדה את משה, אלא גידלה אותו. הגמרא מתרצת את הקושיה בכך שעל אף שבת פרעה לא ילדה את משה, גידולו נחשב לה כאילו ילדה אותו. מתירוץ זה לומדת הגמרא כי כל המגדל יתום ויתומה בביתו, מעלה עליו הכתוב כאילו ילדו. ניתן להרחיב את האמירה הזו גם על גידולם של ילדים שאינם יתומים,

¹ שמות ב 5-6, 10.

² דברי הימים א, ד 18

³ שמות ב 5

⁴ בבלי, מגילה י”ג, ע”א

שכן משה שממנו נלמדת האמירה, לא היה יתום אלא הוריו לא יכלו לגדל אותו מפני גזירת פרעה. על כן, הביטוי יתום ויתומה מתייחס לכל מקרה בו אין ההורים הטבעיים מגדלים את ילדם. ואומנם, על אף שמסופרים מקרים רבים, עליהם נפרט בהמשך, של פעולה זו, במקורות לא כתוב המושג אימוץ. הרב הראשי בן ציון מאיר חי עוזיאל זצ"ל אמר שהמושג אימוץ כיום אינו תואם את המושג אימוץ שבמשפט העברי:

מקובל אצלנו בדיבור ובכתב, לקרוא את הילדים שגדלים ומתחנכים בבתי אלה שאינם הוריהם בשם "בנים אמוצים", מלשון הכתוב "ועל בן אדם אמצת לך" (תהילים פ', ט"ז), ואין זה מחוור... ולכן אין להשתמש במושג זה להוראת בנים אמוצים ואדופטיבים... אלא, נראה לדעתי, לקרוא לבנים כאלה "בני אמונים" ואת המגדלים אותם בביתם בשם "אמונים" מלשון "ויהי אומן את הדסה" (אסתר ב', ז') ומלשון "האמונים עלי תולע" (איכה ד', ה') וכתב"ע: "דאתרביא על צבע זהורין" וכן פירש רש"י מלשון "ויהי אומן".⁵

על אף ששם המושג הוא בעל חשיבות רבה, ברור כי הוא אינו צריך להיות הגורם הקובע בשאלה האם המוסד הקיים בהלכה דומה לאימוץ או שמא דומה יותר לאומנה. על כן, נברר את פרטי ההלכה והדינים על מנת לראות האם התוכן והמטרה של גידול ילדים חסרי בית במקורות דומה יותר למוסד האומנה, או למוסד האימוץ.

⁵ בן-ציון מאיר חי בן יוסף רפאל עוזיאל **שערי עוזיאל חלק ב** קפ"ג (התש"ו)

התלמוד מזכיר את הכלל "כל המגדל יתום ויתומה בתוך ביתו, מעלה עליו הכתוב כאילו ילדו", אך עולה השאלה האם כלל זה הוא בעל משמעות הלכתית. שאלה זו מתחדדת אף יותר לאור אמירה נוספת בתלמוד ש"כל המלמד את בן חברו תורה, מעלה עליו הכתוב כאילו ילדו".

הרמ"א פסק הלכה למעשה בשולחן ערוך שהמגודל נקרא בנו של המגדל, ועל כן מי שכתב בשטר "בני" על הילד שגידל, הוא כשר שכן כיוון שגידל אותו, ראוי להקרא אביו.⁶ כלומר, הרמ"א רואה באמירה זו כאמירה בעלת משמעות הלכתית של ממש.

כמו כן, האמורא אביי שהוריו נפטרו וגודל על ידי דודו רבה בר נחמני, נקרא בשמו שהוא ראשי תיבות "אשר בך ירוחם יתום". הוא נהג לאם שגידלה אותו אימו.⁷ חז"ל מזכירים את שמו בשם נחמני חברנו, על שם דודו שגידל אותו והיה בעיניהם כאביו ממש.⁸

אך האם ניתן להשליך את קריאת השם למעשים בעלי משמעות הלכתית? על מנת לענות לשאלה זו, נבדוק אותה בסוגיית הנישואין והגירושין.

בזמן הנישואין עולה השאלה האם לכתוב בכתובה את שם האב הביולוגי או המגדל. על כך כתבו חז"ל משל:

משל ליתומה שהיא מתגדל אצל אפוטרופוס, והיה אדם טוב ונאמן ושמרה כראוי. לימים ביקש מגדלה להשיאה לאיש, עלה הלב לכתוב כתובה. אמר לה: מה שמך? אמרה: פלונית. ומה שם אביך? התחילה שותקת. אמר לה: למה את שותקת? אמרה לו: מפני שאיני יודעת אלא אותך, שהמגדל נקרא אב ולא המוליד.⁹

המשלים שחז"ל הביאו הינם מתוך מציאות החיים, משמע מכך שהיה מנהג לכתוב בכתובה שם האב המגדל ולא שם המוליד. אך הרמ"א כתב שצריכים לדקדק ולדייק בכתיבת השמות בכתובה

⁶ שולחן ערוך, חושן משפט, סימן מב סעיף טו.

⁷ בבלי, ברכות סב, ע"א

⁸ בבלי, שבת לג, ע"א

⁹ שמות רבה, פמו

מכיוון שסומכים עליהם בכתיבת גט שעלול להפסל בעקבות שינוי שמות¹⁰. כלומר, ניתן לכתוב את שם המגדל בתור האב רק אשר לא ידוע שם האב הטבעי.

בנוגע לגט, כפי שכתבנו שינוי השם יכול לגרום לפסילתו, לכן כתב הרמ"א בשו"ע כי אם לא הזכיר את שם האב, הגט כשר. כלומר, במידה וידוע שם האב הביולוגי, אין לכתוב את שם האב המגדל כלל, אלא לכתוב את שם האב הביולוגי או לא לכתוב כלל.¹¹

מכאן ניתן להסיק, כי על אף החשיבות הרבה שרואים חז"ל במעשה זה, ועל אף שהם רואים באבות המגדלים כאביהם של הילדים הללו, המשמעות ההלכתית לכך היא מסוייגת ואינה מאפשרת ניתוק מלא של הילד ממשפחתו הטבעית- ביולוגית.

¹⁰ שולחן ערוך, אבן העזר, סימן קכט סעיף י.

¹¹ שולחן ערוך, אבן העזר, סימן קכט סעיף ט.

חובות וזכויות הבן כלפי הוריו הטבעיים והמגדלים

על מנת לבחון את הקשר המשפטי שבין המגודל למשפחתו הטבעית במשפט העברי נבחן את מידת הקשר או שמא הניתוק שבין הילד לבין משפחתו הטבעית. על מנת לעשות כן, נבדוק את רמת החיוב בחובות של בן כלפי הוריו, וכן את האפשרות לזכויות שניתנות בקשר זה.

על מנת לעשות כן, נבדוק את המחוייבות של הבן כלפי הוריו במצווה הבסיסית ביותר ביחסי המשפחה - כיבוד הורים. בנוסף, נבחן את מידת הקשר בין הורים לילדיהם לאחר מות ההורים, בחיוב אמירת קדיש וזכות הירושה.

התורה ציוותה בעשרת הדיברות את מצוות "כבד את אביך ואת אמך"¹². על פי הגמרא, מצוות כיבוד הורים מן התורה חלה רק לגבי ההורים שילדו ולא על הורים מגדלים¹³. לפיכך, אין יצירת מצב משפחתי חדש חזקה מספיק על מנת לבטל את חובה זו של הילד כלפי הוריו הטבעיים. בנוסף, אם כן, בן הגדל אצל הורים שאינם הוריו הביולוגיים אינו מחוייב במצוות כיבוד הורים מדאורייתא, אך מחוייב לכך מדרבנן על פי חז"ל שנאמר: "כל הפותח פתחו לחבירו, חייב בכבודו יותר מאביו ומאמו"¹⁴.

בנוגע לדיני אמירת קדיש, ישנה הסכמה כי מצווה שיאמר על ההורים המגדלים קדיש ובמיוחד אם אין להם בנים אחרים, מצווה עליו לומר עליהם קדיש. המחלוקת באה לידי ביטוי בתקופה שבה היו נוהגים לערוך תור, וכל יתום אבל היה מחכה לתורו לומר קדיש. ובמצאות זו נחלקו הפוסקים האם גם בן מאומץ יכול להגיד קדיש ולקחת מקום בתור. לדעת הרמ"א¹⁵ (תשובה קיח) יש לו זכות להיות כאחד האבלים בתור, ולדעת החתם סופר¹⁶ (או"ח קסד) אינו יכול לתפוש מקום על חשבון האבלים האחרים כיוון שהוא אינו מחוייב להם מתוך מצוות כיבוד הורים מדאורייתא. כלומר, גם בדיני אמירת קדיש מצווה בכל מקרה להגיד קדיש על ההורים, אך המקור לכך ורמת החיוב שונים בקשר ביולוגי או בקשר שאינו ביולוגי.

¹² שמות כ 12

¹³ בבלי, סוטה, מ"ט ע"א

¹⁴ תנחומא שמות טו

¹⁵ שו"ת הרמא תשובה קיח

¹⁶ שו"ת חתם סופר או"ח קסד

וכעת נעבור לדיני הירושה. המשפט העברי מפרט את דיני הירושה בפרשת בנות צלפחד, כאשר הכלל הבסיסי ביותר הוא כי היורש על פי דין יהיה קרוב משפחתו של המוריש, ללא קשר לקשר הבין אישי שהיה ביניהם שנאמר:

ואל בני ישראל תדבר לאמר. איש כי ימות ובן אין לו והעברתם את נחלתו לבתו. ואם אין לו בת ונתתם את נחלתו לאחיו. ואם אין לו אחים ונתתם את נחלתו לאחי אביו. ואם אין אחים לאביו ונתתם את נחלתו לשארו הקרוב אליו ממשפחתו וירש אותה. והייתה לבני ישראל לחוקת משפט כאשר ציווה ה' את משה¹⁷

אך הבן שגדל אצל היורשים, אינו נחשב בנם הביולוגי ועל כן לא יוכל לרשת על פי דין תורה. לכן, במידה והוריהם המגדלים ירצו להוריש להם, יאלצו הם לעשות זאת במתנת בריא או במתנת שכיב מרע. כלומר, הירושה תהיה על פי צוואה ולא על פי דין.¹⁸

כלומר, על אף הכבוד הרב והחיוב בהכרת תודה על מעשה החסד של המגדלים, החיוב עליהם הוא מדרבנן וברמה פחותה מאשר החיוב על ההורים הביולוגיים. כמו כן, במשפט העברי מעשה זה אינו מנתק את הזיקה והקשר בין הילד למשפחתו הביולוגית.

¹⁷ במדבר כז 8-11

¹⁸ בן-ציון מאיר חי בן יוסף רפאל עוזיאל **שערי עוזיאל חלק ב** קפ"ו (התש"ו)

פרק ג' - האומנה בחקיקת המשפט הישראלי

מסגרת האומנה היא מסגרת אליה מגיעים ילדים ובני נוער עד גיל 18 אשר וועדה לתיכנון, טיפול והערכה של משרד הרווחה קבעה כי הם נזקקים להשמה חוץ ביתית.¹⁹ מדובר בקטינים נזקקים כהגדרתם בחוק הנוער (טיפול והשגחה) התש"ך 1960 אשר בעיניינם החליט העו"ס: "להוציא את הקטין ממשמורתו של האחראי עליו, אם ראה ביהמ"ש שאין דרך אחרת להבטיח את הטיפול וההשגחה, ולמסור אותו למשמורתה של רשות סעד אשר תקבע את מקום חסותו..."²⁰

מסגרת זו, בניגוד למסגרות אחרות של השמה חוץ ביתית כמו פנימיות והוסטלים, מתקיימת בתוך מסגרת משפחתית.²¹ כל סידור של ילד במשפחה אומנת יהיה מבוסס על תוכנית טיפול של משרד הרווחה לקשר עם משפחתו הביולוגית.²² כלומר, האומנה אינה מנתקת את הקשר בין הילד למשפחתו הביולוגית והוריו נשארים דמויות מרכזיות בחיי הילד, אלא אם בית המשפט קבע אחרת כיוון שהדבר פוגע בילדים.²³ משפחת האומנה היא סידור זמני של ילד במשפחה, גם אם מדובר בסידור שמתרחש לתקופה ארוכה, ובגיל 18 הילד יעבור לחיים עצמאיים.²⁴

מסגרת האומנה אינה מעוגנת בחקיקה ראשית אלא בחקיקת משנה בתקנות עבודה סוציאלית של משרד הרווחה. כיום מונחת הצעת חוק הנמצאת בשלבים מתקדמים של הליך החקיקה של חברת הכנסת קארין אלהרר אשר מטרתה "להסדיר בחקיקה את נושא האומנה כחלק משמעותי וחשוב ממערך ההשמה החוץ ביתית."²⁵

¹⁹ ס' 3 לתקנות עבודה סוציאלית הוראה 2 לפרק 8
²⁰ ס' 4(3) לחוק הנוער (טיפול והשגחה) התש"ך-1960
²¹ ס' 1.2 לתקנות עבודה סוציאלית הוראה 2 לפרק 8
²² ס' 4.2 לתקנות עבודה סוציאלית הוראה 2 לפרק 8
²³ ס' 9.1 לתקנות עבודה סוציאלית הוראה 2 לפרק 8
²⁴ ס' 4.4 לתקנות עבודה סוציאלית הוראה 2 לפרק 8
²⁵ דברי הסבר להצעת חוק האומנה התשע"ג-2013

היחסים בין משפחת האומנה לבין הילד והרשויות

משפחות האומנה הינם המשפחות המגדלות את הילד שהוצא מביתו. על מנת להפוך למשפחת אומנה, המשפחה המיועדת תעבור בדיקה והכשרה של הגופים המפעילים את האומנה ותהיה מאושרת על ידי משרד הרווחה.²⁶

את משפחת האומנה מלווה מנחה אומנה שתפקידו לבנות תוכנית טיפול עבור הילד המושם, להשתתף בוועדות הערכה, להדריך ולייעץ למשפחות האומנה, לערוך ביקורי בית ולקיים קשר רציף עם הגורמים הרלוונטיים לחיי הילד המושם כגון בית הספר ומוסדות הבריאות המטפלים.²⁷

משפחת האומנה אחראית על גידולו של הילד המושם בביתם, אך הוריו הביולוגיים של הילד הם האפוטרופסים שלו²⁸ ולא הם, פרט למקרים מיוחדים בהם היא ממונה להיות כזו על גופו ע"י עו"ס.²⁹ משפחת האומנה תפקידה להקנות לילד המושם חווית משפחה תקינה שתתרום לגדילתו ולהתפתחותו הפיזית, החברתית והנפשית. כלומר, לתת לו מסגרת משפחתית חמה, תומכת ומתפקדת שתהיה עבורו כמודל להזדהות וחיכוך בעתיד. בנוסף, עליה לעודד קשר של המושם עם משפחתו הביולוגית, עם משפחתו המורחבת ועם ידידים ולשתף אותו בהחלטות הנוגעות לחייו בהתאם ליכולתו.³⁰

משפחת האומנה מקבלת ממשרד הרווחה החזרי הוצאות ומוכרת כמתנדבת בביטוח הלאומי ומבוטחת ככזו.³¹

²⁶ ס' 2.2 לתקנות עבודה סוציאלית הוראה 2 לפרק 8

²⁷ ס' 6.3 לתקנות עבודה סוציאלית הוראה 2 לפרק 8

²⁸ ס' 9.1 לתקנות עבודה סוציאלית הוראה 2 לפרק 8

²⁹ ס' 8.5 לתקנות עבודה סוציאלית הוראה 2 לפרק 8

³⁰ ס' 7 לתקנות עבודה סוציאלית הוראה 2 לפרק 8

³¹ ס' 7 לתקנות עבודה סוציאלית הוראה 2 לפרק 8

היחסים בין המשפחה הביולוגית לבין הילד והרשויות

ההורים הביולוגים של כל ילד, הינם האפוטרופסים הטבעיים שלו. אפוטרופסות זו כוללת את הזכות והחובה לדאוג לכל צרכי בנם לרבות חינוכו ולימודו בדרך שהורה מסור היה נוהג וכן צמודה לה הרשות להחזיק בקטין ולקבוע את מקום מגוריו.³² הוצאת ילד מביתו היא הגבלה של האפוטרופסות של ההורים הטבעיים עליה החליט בית המשפט בהתבסס על חוק הנוער (טיפול והשגחה) התש"ך 1960.³³ למרות הגבלה זו, ההורים נשארים האפוטרופסים של ילדם עד גיל 18, פרט למקרים נדירים בהם בית המשפט שולל לחלוטין את אפוטרופסותם או ממנה אפוטרופוס נוסף. על כן, ההורים יהיו שותפים פעילים בחייו של הילד ובמסגרת כך יש להם זכויות וחובות. ההורים זכאים לקבל מידע שוטף מהעו"ס לגבי ילדם וכן עליהם לתת הסכמה במקרה של צורך בהתערבות פולשנית. בנוסף, משרד הרווחה וארגוני האומנה מעודדים את הקשר בין המשפחה לבין הילד בכל דרך אפשרית לרבות השתתפות באירועי בית הספר, זימון לימי הולדת וכן מפגשים קבועים של הילד עם ההורים עפ"י התוכנית הטפולית.³⁴ העו"ס מלווה את ההורים במהלך השמת ילדם באומנה על כל האמור מכך.³⁵

פרק ד' - האימוץ בחקיקת המשפט הישראלי

³² ס' 14, 15, 17 לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות התשכ"ב- 1962

³³ ס' 27 לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות התשכ"ב- 1962

³⁴ ס' 9.1, 9.2 לתקנות עבודה סוציאלית הוראה 2 לפרק 8

³⁵ ס' 10 לתקנות עבודה סוציאלית הוראה 2 לפרק 8

במשפט הישראלי התפתח נושא האימוץ בחקיקה בשלושה שלבים - בין השנים 1948 ל-1960 בהן החוק המרכזי שעסק בנושא היה "דברי המלך במועצה על ארץ ישראל 1922-1947"; בין השנים 1960-1981 בהן החוק המרכזי היה "חוק האימוץ התש"ך 1960"; והחל משנת 1980 עד היום בהן החוק המרכזי הוא "חוק אימוץ ילדים התשמ"א 1981".

מהקמת המדינה עד 1960 החוק המרכזי הדין בנושא היה פקודת "דברי המלך במועצה על ארץ ישראל 1922-1947". חוק זה קבע כי השיפוט בענייני המצב האישי יהיה בסמכות בית הדין הדתי. החוק הגדיר את העניינים העוסקים במצב האישי כתביעות בנושאי נישואין, גיטין, מזונות, כלכלה, אפטרופסות, כשרות יוחסין של קטינים ואימוץ. משכך, נושא האימוץ נשפט על ידי ההלכה של כל דת ודת, ובבית הדין הדתי היהודי על פי ההלכה.³⁶

בשנת 1960 חוקקה הכנסת את "חוק האימוץ התש"ך 1960" ובו הגדירה מחדש את נושא האימוץ במשפט הישראלי וביטלה את הסמכות הבלעדית של בתי הדין הדתיים לעסוק בנושא זה.³⁷ החוק הסמיך את בית המשפט המחוזי לדון בנושא, אך במידה וההורים המאמצים או המאומץ רצו והסכימו שהשיפוט יועבר לבית דין דתי, ניתן היה לעשות כן.³⁸

חוק זה קבע לראשונה כי צו האימוץ ינתן אם נוכח בית המשפט שהאימוץ יהיה לטובת המאומץ.³⁹ בכך הגדיר החוק לראשונה את העקרון המנחה בדיני האימוץ עד היום, עקרון טובת הילד.⁴⁰ חוק זה קבע את התנאים לאימוץ לרבות כשירות המאמצים וכשירות המאומץ, הבדלי הגיל המותרים על מנת לאמץ, והחובה כי האימוץ יעשה בין בני אותו הדת.⁴¹ תנאים אלו כמובן יהיו גמישים במידה וזו תהיה טובת הילד.⁴² בנוסף, החוק הגדיר את הפרוצדורה הנדרשת על מנת לאמץ, צו האימוץ, ואת התנאים להוציא צו שכזה. צו האימוץ ינתן לאחר תקופת מבחן של שישה חודשים של המיועדים לאמץ והמיועד להיות מאומץ, לאחר שבית המשפט בירר כי המאומץ רוצה באימוץ, ולאחר שבית המשפט קיבל את הסכמת ההורים הביולוגיים לאמץ, וזאת בתנאי שלא הוסגה בדרך פסולה.⁴³ במידה ולא ניתנה הסכמת ההורים לאמץ, רשאי יהיה בית המשפט לתת צו אימוץ אם

³⁶ סי' 151(1) לדברי המלך במועצה על ארץ ישראל 1922-1947 ללא ביטול המילה "ואימוצם"

³⁷ סי' 34 לחוק האימוץ התש"ך-1960

³⁸ סי' 23-24 לחוק האימוץ התש"ך-1960

³⁹ סי' 1 לחוק האימוץ התש"ך-1960

⁴⁰ סי' 2(1) לחוק אימוץ ילדים התשמ"א-1981

⁴¹ סי' 2-5 לחוק האימוץ התש"ך-1960

⁴² סי' 22 לחוק האימוץ התש"ך-1960

⁴³ סי' 6-10 לחוק האימוץ התש"ך-1960

הוכיח כי ההורה הפקיר את המאומץ ונמנע מלמלא את חובותיו כלפיו, אם ההורה לא מסוגל להביע את הסכמתו או כי סירובו בא מתוך מניעים לא מוסריים או לא חוקיים.⁴⁴ החוק מגדיר את מי שמאמץ ומקבל תמורה וזאת ללא אישור בית המשפט עובר עבירה פלילית, ודינו מאסר של שלוש שנים⁴⁵. מושג נוסף אותו מגדיר החוק לראשונה הוא "פנקס האמוצים", אשר משמעותו פנקס בו רשומים כל צווי האימוץ שניתנו או בוטלו על ידי בתי המשפט או בתי הדין הדתיים בישראל ויהיו תחת סמכותו של משרד המשפטים. לאחר גיל 18, רשאי המאומץ לעיין בו ובכך לגלות את תולדות משפחתו הביולוגית, וכן רשאים היועץ המשפטי לממשלה ורושם נישואין לעיין בו לצורך מילוי תפקידם הרשמי.⁴⁶ כמו כן, החוק מגדיר את תוצאות האימוץ כך:

האימוץ יוצר בין המאמץ לבין המאומץ אותן החובות והזכויות הקיימות בין הורים לבין ילדיהם, ומקנה למאמץ ביחס למאומץ אותן הסמכויות הנתונות להורים ביחס לילדיהם; הוא מפסיק את החובות והזכויות שבין מאומץ לבין הוריו ושאר קרוביו הסמכויות הנתונות ביחס אליו.

(1) רשאי בית משפט לצמצם בצו האימוץ את התוצאות האמורות

(2) האימוץ אינו פוגע בדיני איסור והיתר לענייני נישואין וגירושין⁴⁷

כלומר, החוק מגדיר את האימוץ כפעולה המנתקת במידה מסויימת את הקשר בין הילד להורים הביולוגים ובונה קשר משפטי חלופי בין ההורים המאמצים לילד, היתה לקשר בין ההורים ביולוגים לילדיהם באופן טבעי. הגבלת התוצאות וצמצומן עפ"י סעיף קטן 1 מהווה הגדרה ובסיס לאימוץ הפתוח.

⁴⁴ סי' 11 לחוק האימוץ התשי"ד-1960

⁴⁵ סי' 29 לחוק האימוץ התשי"ד-1960

⁴⁶ סי' 26-27 לחוק האימוץ התשי"ד-1960

⁴⁷ סי' 13 לחוק האימוץ התשי"ד-1960

בשנת 1981 חוקק "חוק אימוץ ילדים התשמ"א 1981" אשר ביטל את החוק שקדם לו.⁴⁸ מרבית הסעיפים שבחוק הקודם נחקקו גם בחוק זה, אך חוק זה הורחב ומורחב עד היום בצורה משמעותית. בין השינויים המרכזיים בין שני החוקיים הינם העיסוק בסוגיית האימוץ הבין לאומי בחוק החדש, הטלת סמכות הדיון על בית המשפט לענייני משפחה שהוקם ב-1995, והרחבת הפרוצדורה הנדרשת בתהליך, כפי שנפרט בהמשך. בנוסף, בחוק הנוכחי קיבל עיקרון "טובת הילד" חיזוק בכך שזכה לסעיף מפרט על משמעותו: "זכויות הילד, צרכיו והאיטרסים שלו, לרבות זכותו ליציבות ובכלל זה צמצום העברתו ככל הניתן בין מסגרות או בין משפחות; ככל שהמאומץ מסוגל להבין בדבר, יובאו בחשון גם רצונו ודעתו לגבי אותו עניין".⁴⁹

החוק מגדיר שתי דרכים להוצאת צו אימוץ, אך גם מאפשר במקרים נדירים למסור ילד לאימוץ כאשר העניין מוצדק כדי להבטיח את טובת הילד בלי דרכים אלו וזאת באישור בית משפט.⁵⁰ הדרך האחת היא על ידי הסכמת הורה. מדובר בהסכמה מדעת שניתנה לאחר שהובא מידע להורה אודות האימוץ והשכלותיו, וזאת לאחר שבוע מלידת הילד, אלא אם כן אישר בית המשפט כי המתנה של שבוע תסכן את הילד או את ההורה. העובד הסוציאלי מחוייב להסביר להורה כי ישנן אפשרויות חלופיות לאימוץ, להסביר את משמעות האימוץ לרבות המשמעות הריגשית שלה, להסביר ולפרט את ההליך. כמו כן, יש להביא לידיעתו את ההשלכה המשפטית של של הליך האימוץ לרבות הפסקת החובות והזכויות בין ההורה לילד, משמעות ההסכמה כהעברת הזכויות והחובות הללו, הנסיבות בהן הוא יוכל לבטל את הסכמתו וכן זכות הילד המאומץ לעיין בפנקס האמוצים בהגיעו לגיל שמונה עשרה. בנוסף, תובא לידיעתו כי הוא יכול להתייעץ ולהביא מלווה לחתימה ואת האפשרות להשאיר מכתב או מתנה לילדו. העובד הסוציאלי צריך להסביר להורה את חשיבות מתן הפרטים אודות ההורה השני לשם קבלת עמדתו בנושא ולשם טובת הילד, או במידה וההורה לא ירצה למסור תנתן לו האפשרות לתת את הפרטים ויעשה בהם שימוש רק לצורך מטרה רפואית או אילן יוחסין.⁵¹ הורה שהוא קטין לא צריך את אישור הוריו או האפוטרופסים שלו לשם הסכמה, אך אם הוא מתחת לגיל 16, הסכמתו תנתן מול עובד סוציאלי ושופט אלא אם כן הדבר עלול לסכן אותו ואז בית המשפט יאשר את ההסכמה שניתנה תוך 48

⁴⁸ סי' 37 לחוק אימוץ ילדים התשמ"א-1981

⁴⁹ סי' 1ב לחוק אימוץ ילדים התשמ"א-1981

⁵⁰ סי' 12ג(1) לחוק אימוץ ילדים התשמ"א-1981

⁵¹ סי' 8, א, ב, ג, 8, 9 לחוק אימוץ ילדים התשמ"א-1981

שעות.⁵² ההסכמה צריכה להמסר בפני שופט, דיין, משפטן או עובד סוציאלי וזאת בכתב הסכמה שמנוסח ע"י שר הרווחה. הדבר יעשה כאמור לאחר שיוסברו כל ההשלכות ויצהיר כי עשה זאת בחופשי ומרצון. על ההסכמה יחתמו גם העובד הסוציאלי והשופט או הדיין.⁵³ ניתן לבטל את ההסכמה אם מגלים שהיא נתנה באמצעים פסולים או מסיבה שבית המשפט ראה לנכון לאפשר להורה לצאת מהסכמתו, כל עוד הביטול נעשה תוך 60 יום מהעברת הילד.⁵⁴ יש לשים לב כי החוק מבקש להתחשב בהורי ההורים אם הם נפטרו וחסרה הסכמתם.⁵⁵

פרט להסכמת ההורה, אם מלאו לילד המיועד לאימוץ 9 שנים או שהוא מבין דבר, בית המשפט יצטרך לראות כי הילד רוצה ש המאמץ יאמץ, אך הוא יכול לתת צו אימוץ גם כשלא במידה ומתקיימים שלושת התנאים הבאים: הילד לא יודע שאין זה הורהו, הסימנים מעידים שהוא רוצה בהמשך הקשר וטובת הילד דורשת שלא לגלות לו על האימוץ.⁵⁶

הדרך השנייה היא הכרזת ילד כבר אימוץ. במידה ואין הסכמת הורה, בית המשפט רשאי להשתמש לבקשת היועץ המשפטי לממשלה להכריז על ילד כבר אימוץ בהתקיים התנאים המוגדרים בחוק לרבות חוסר האפשרות לגלות מי ההורה, ההורה לא יהיה מסוגל גם בעתיד לטפל בילד, הוא מסרב מסיבה בלתי חוקית או בלתי מוסרית להסכים, אפטרופסות נשללה ממנו או שהוא פסול דין או מת, או אי קיום הקשר ההורי בצורה מלאה או חלקית במשך שישה חודשים.⁵⁷

לאחר שהוגשה הסכמת ההורה לבית המשפט, או לחלופין הילד הוכרז כבר אימוץ, ידרש בית המשפט לקבל תסקיר של העובד הסוציאלי, ורק לאחר מכן יוכל בית המשפט להוציא צו אימוץ.⁵⁸ דבר נוסף אותו מחדש החוק הוא צו הביניים, המאפשר לבית המשפט להעמיד את המאומץ ברשות המאמץ עד להחלטה בעניין האימוץ לתקופה שלא תעלה על שנתיים. בית המשפט יגדיר את החובות והזכויות של הילד עם הוריו והוריו המאמצים בתקופה זו.⁵⁹

⁵² סי' 9 לחוק אימוץ ילדים התשמ"א-1981

⁵³ סי' 9 לחוק אימוץ ילדים התשמ"א-1981

⁵⁴ סי' 10 לחוק אימוץ ילדים התשמ"א-1981

⁵⁵ סי' 11 לחוק אימוץ ילדים התשמ"א-1981

⁵⁶ סי' 7 לחוק אימוץ ילדים התשמ"א-1981

⁵⁷ סי' 13 לחוק אימוץ ילדים התשמ"א-1981

⁵⁸ סי' 22 לחוק אימוץ ילדים התשמ"א-1981

⁵⁹ סי' 18 לחוק אימוץ ילדים התשמ"א-1981

בנוסף, החוק מגדיר מעשים מסויימים הפוגעים באימוץ כפלילים לרבות אימוץ שלא על פי חוק, מתן או קבלת תמורה כלכלית עבור האימוץ, וכן איסור הגילוי והפרסום של הפרטים פרט לכאשר נעשה ע"י המאמץ והמאומץ ובהסכמה למען טובת הילד.⁶⁰

האומנה והאימוץ בפסיקת המשפט הישראלי

⁶⁰ ס'32,34 לחוק אימוץ ילדים התשמ"א-1981

לאחר שראינו את ההבדלים בין האימוץ לאומנה במישור החקיקה, נשים לב אל המציאות המתרחשת בשטח הבאה לידי ביטוי במישור הפסיקה.

מאז ומעולם, הגישה הרווחת בפסיקה ראתה את האימוץ הסגור כברירת המחדל המועדפת וזאת בכדי למנוע מבוכה ומשבר נאמנות וזהות אצל הילד.⁶¹ כמו כן, הפסיקה ראתה במסגרת האומנה כפתרון זמני ולא כפתרון לטווח ארוך אשר בסופו יוכרע האם הילד יועבר לאימוץ או שמא יחזור אל משפחתו הביולוגית.⁶² לאחרונה נפסקו שתי פסיקות מהותיות בנושא אשר מביעות שינוי מגמה בתפיסות אלו.

בשנת 2013 עלתה לכותרות פרשה אשר כונתה "פרשת ילד המריבה". מדובר בילד בן העדה האתיופית אשר נלקח ימים ספורים לאחר לידתו מאמו הביולוגית, אשר משרד הרווחה קבע כי היא אינה כשירה לגדלו, והועבר לבית ילדים. כעבור כשנה, הועבר למשפחת אומנה אשר ביקשה לאמצו, אך דודתו הביולוגית של הילד החליטה שהיא מעוניינת לגדלו.

סביב סוגיה זו התפתח מאבק משפטי, אשר עבר בכל ערכאה אפשרית: בבית המשפט לענייני משפחה נקבע שהילד יישאר אצל משפחת האומנה, כך גם נקבע בערעור בבית המשפט המחוזי ולבסוף הגיע הדיון אל בית המשפט העליון. בבית המשפט העליון דנו בערעור ופסקו לטובת המערערת, דודתו של הילד אשר ביקשה לאמצו, ולאחריו הפכו שוב את פסיקתם בהרכב המורחב אשר פסק לטובת משפחת האומנה המיועדת לאמץ. אנו נתמקד בערעורה של הדודה. יש לשים לב כי בדיון זה לא בקשה הדודה המערערת שלא להכריז על הילד כבר אימוץ, אלא ביקשה לשנות את צורת האימוץ. בעוד בית המשפט קבע להעביר את הילד לאימוץ סגור אשר מנתק את הקשר בין הילד למשפחתו הביולוגית לחלוטין, ביקשה דודתו של הילד לאמץ אותו במתכונת של אימוץ פתוח.

בפרשה זו דנו שופטי בית המשפט העליון וקבעו לבסוף כי יש להורות על החזרתו של הקטין אל חיק משפחתו לאימוץ על ידי דודתו ובעלה עם צמצום תוצאות האימוץ (כלומר אימוץ פתוח) באופן שהקטין יוכל לקיים מפגשים עם אמו ומשפחתו הביולוגית. השופט י' עמית סבר כי לצד המסוגלות ההורית של ההורים הביולוגיים, בדיני האימוץ יש לקחת בחשבון את אפשרות האימוץ

⁶¹ בע"מ 4486/13 פלונית נ' היועץ המשפטי לממשלה משרד הרווחה והשירותים החברתיים פ"ד, פס' 7 לפסק דינו של השופט נ' הנדל (2013)

⁶² רע"א 4896/15 פלוני ופלונית ההורים האומנים נ' היועץ המשפטי לממשלה, פ"ד, פס' טז לפסק דינו של המשנה לנשיאה א' רובינשטיין (2015).

בתוך המשפחה הביולוגית כחלק מעקרון טובת הילד. ההנחה היא כי טובת הקטין להישאר בחיק משפחתו הטבעית במידה והיא רוצה לגדלו. השופט י' עמית טען כי: "השיקול של "קול הדם" או "קול הטבע" או "הקשר הייחוס", הוא שיקול נכבד משל עצמו בין שיקולי טובת הקטין במובן הרחב ביותר "העורק הראשי המזרים את הדם לנימי חייו של הילד; הוא שנותן לו את רגש השייכות והביטחון הקיומי".⁶³ כלומר, השופט מבחין בילד בתור חלק משושלת משפחתית אשר מסירתו לאימוץ סגור מחוץ לחיק המשפחה מנתקת אותו מזהותו המשפחתית ובנוסף רואה בקשר הגנטי כחלק מהזהות והשייכות של כל אדם, או בדבריו "חלק נכבד מה"אני" שלו". בנוסף, מציין השופט כי האימוץ הינו התערבות בתא המשפחתי הבסיסי, דבר אשר נחשב לפעולה פולשנית אשר העברת הילד לאימוץ פתוח אל קרוב משפחה ממזערת את נזקה.

כמו השופט י' עמית, פסקה השופטת ע' ארבל לטובת המערערת וציינה בפסיקתה כי יש להבחין בדיני האימוץ בין שיקולי הטווח הקצר לשיקולי הטווח הארוך. בעוד שישנו הפסד בניתוק הילד ממשפחת האומנה אשר גידלה אותו למשך זמן רב, ישנו רווח בשילובו במשפחה הביולוגית אשר תאפשר לו לגדול בסביבה המשמרת את המסורת התרבותית הייחודית של בני העדה.

בכך, פסק דין זה משקף שינוי מגמה אשר מכיר גם באימוץ הפתוח במסגרת המשפחה כאימוץ לגיטימי ואף מעודד אימוץ מן הסוג הזה.⁶⁴

פסק דין פורץ דרך נוסף נפסק רק לאחרונה בחודש ספטמבר האחרון. מדובר בפסק דין העוסק בעניינן של שתי קטינות החיות במשפחת אומנה יהודית דתית אשר רוצה לאמץ. הקטינות נולדו לאב ערבי מוסלמי יליד שכס אשר בשלב מסוים קיבל היתר שהייה בישראל ולאם יהודייה אזרחית ישראלית אשר סבלה ממחלת נפש ושמה קץ לחייה. ביהמ"ש לענייני משפחה קבע כי אין עילת אימוץ כלפי האב בניגוד לאם ועל כן אין לקבל את טובת הקטינות כעילת אימוץ בפני עצמה. נפסק כי משפחת האומנה תקבל אפטרופסות על הקטינות בנוסף לאפטרופסות האב וכי הן יגשו את אחת לשבוע. בנושאי היומיום תקבע משפחת האומנה ובנושאים מהותיים יתייעצו עם האב הביולוגי. לאחר פסיקה זו הוגשו ערעורים לביהמ"ש המחוזי על ידי היועץ המשפטי ומשפחת האומנה אשר נדחו. הפסיקה הובאה כערעור לבית המשפט העליון על ידי היועץ המשפטי המבקש להכריז על הקטינות כבנות אימוץ.

⁶³ בע"מ 4486/13 פלונית נ' היועץ המשפטי לממשלה משרד הרווחה והשירותים החברתיים פ"ד, פס' 4 לפסק דינו של השופט י' עמית (2013)

⁶⁴ בע"מ 4486/13 פלונית נ' היועץ המשפטי לממשלה משרד הרווחה והשירותים החברתיים פ"ד (2013)

המשנה לנשיאה א' רובינשטיין הבחינה כי על אף העובדה כי צו אימוץ יינתן עם בית המשפט ראה כי הוא לטובת המאומץ, יש לפני כן לראות האם קיימת בכלל עילת אימוץ. כלומר, טובת הילד אינה נחשבת כעילה בפני עצמה אלא כנדבך נוסף ומשמעותי להחלטה. בית המשפט לא סבר כי קיימת עילת אימוץ ועל כן הגיע למסקנה כי יש למצוא פתרון שאינו אימוץ אך מיטיב עם המצב הקיים, וסובב סביב עקרון טובת הקטינות. השופטת מציינת כי האומנה ככל היא פתרון זמני, אך מקרה זו הינו מורכב יותר ודורש פתרון אשר במהותו הינו אומנה וזאת לטווח הארוך. כיוון שמומחה אשר התועצו בו בסוגיה כתב כי פתרונות קצה של הכרעה גמורה כגון אימוץ סגור לא עומדות בקנה אחד עם טובת הקטינות הוחלט כ יש להשאיר בחייהן את כל הנפשות הפועלות, לרבות משפחת האומנה והאב הביולוגי וזאת במסגרת שונה. המסגרת שנקבעה בפסיקה הינה אומנה מיוחדת, אמנה "חזקה" לטווח ארוך. במסגרת זו שמות המשפחה של הקטינות ושם האב ירשמו באופן שייתן ביטוי ל"שותפות" ההורים האומנים. החינוך יהיה במסגרת ממלכתית דתית, וההורים האומנים ירשמו כאפוטרופסיים בנוסף לאב הביולוגי ויהיו להם סמכויות רחבות. על ההורים האומנים יהיה לדווח אחת לארבע חודשיים לאב הביולוגי על הנעשה לבנותיו במסגרת השוטפת ובנושאים יוצאי דופן כמו ניתוחים יהיה עליהם להתייעץ אתו. כמו כן, הבנות יפגשו עם האב הביולוגי אחת לשבועיים. יש לשים לב כי בית המשפט בפסיקתו הבהיר כי המשמעות האמתית של האפוטרופסות של האב הביולוגי היא שמירת כבודו וזהותו כאב ושמירה על זיקתו לקטינות, וזאת על אף שהסמכויות המעשיות הבאות לידי ביטוי ביומיום הם בידי האומנים.⁶⁵ פסק דין זה עיגן בפסיקתו מודל פורץ דרך נוסף במסגרת דיני המשפחה הטומן בתוכו מעין שילוב בין האימוץ לאומנה. על מודל "האומנה החזקה" אמרו עורכי הדין אשר ייצגו את האב הביולוגי, עו"ד עמיקם הדר ועו"ד חדווה שפירא: "אנחנו שמחים על פסק הדין שנותן איזון לכל הצדדים. בית המשפט מצא דרך ביניים חשובה בתיקי אימוץ המשלבת בין אומנה לאימוץ במקומות שבהם יש צורך. כולנו תקווה שגם שירותי הרווחה ידעו לנצל פתרונות אלו".⁶⁶

פרק ו'- סיכום

בעבודה זו חקרתי את נושא האימוץ והאומנה הן במשפט העברי והן במשפט הישראלי.

⁶⁵ רע"א 4896/15 פלוני ופלונית ההורים האומנים נ' היועץ המשפטי לממשלה, פ"ד (2015).

⁶⁶ תלם יהב "האב מוסלמי, בנותיו יגדלו כיהודיות דתיות", Ynet, 7/10/2015, <http://m.ynet.co.il/Articles/4707620>

מבחינת המשפט העברי, הצגתי את שם המושג בו מתייחסים המקורות לסוגיית ילדים אשר גדלו אצל הורים שאינם הוריהם הטבעיים ואת ההתייחסות הכללית של המקורות למעשה זה. כמו כן, ביררתי במהלך העבודה לאיזה מן המובנים המודרניים של אומנה או אימוץ דומה יותר המציאות המובאת במשפט העברי. על מנת לעשות זאת, בחנתי את המציאות ההלכתית המובאת בנוגע לסוגיות שונות במהלך מעגל החיים של הילד אשר גדל אצל משפחה שאינה משפחתו הטבעית לרבות הדרך בו קוראת הסביבה לילד, הדרך בה כתוב שמו במסמכים בעלי משמעות הלכתית כגון שטר, כתובה וגט. כמו כן, ביררתי מהן החובות והזכויות של הילד כלפי הוריו המגדלים וכלפי הוריו הביולוגים לדוגמת מצוות כיבוד ההורים, אמירת קדיש וירושת ההורים. בכל אלה ניסיתי לברר לאיזה מן המובנים המודרניים ההלכה דומה- שמא לאימוץ או לאומנה.

מבחינת המשפט הישראלי, חקרתי את נושא האומנה ואת נושא האימוץ בתחום החקיקה בנפרד ופירטתי את החוקים והתקנות הקיימים כיום ואת השתלשלותם במהלך היסטוריית החקיקה של מדינת ישראל. בתחום הפסיקה בחרתי להביא פסקי דין פורצי דרך אשר שינו את הנורמות שהיו קיימות עד אז בפסיקה הישראלית הן בתחום העדפת האימוץ הסגור על פני האימוץ הפתוח, והן בתחום ראיית האומנה כפתרון זמני ולא כפתרון ארוך טווח. בפסיקות אלו ניסיתי להדגיש את המצב המצוי בשטח ואת המגמה העתידית עליה מצביעות פסיקות אלו.

עבודה זו הדגישה לי את ההבדלים המהותיים בין מסגרת האומנה למסגרת האימוץ ואת הראייה ההלכתית המורכבת אשר טומנת בחובה פנים כאלה ואחרים של שני המסגרות. כמו כן, עבודה זו חידדה בפני את העובדה כיצד בדיני המשפחה בניגוד למשפט הפלילי אין תחום של שחור ולבן ולא מדובר בהכרעה בולטת בין זכאי לאשם, אלא מדובר במקרים בהם המשפט מנסה להסדיר את חייהם של אזרחים רבים ובכך מהווה תחום זה דיני נפשות של ממש. על כן, במקרים אלו יש להתאים לאחר מחשבה רבה את הפתרון של כל מקרה לגופו כאשר בפועל, אין פתרון אשר נכון בהכרח לכל המקרים. אני שמח על הזכות שניתנה לי בעבודה זו לחקור את נושא מרתק זה ומקווה כי אוכל בעתיד לפעול ולחקור עוד את נושא זה.

רשימה ביבליוגרפית

חקיקה

דברי המלך במועצה על ארץ ישראל 1922-1947

חוק האימוץ התש"ך-1960
חוק הנוער (טיפול והשגחה) התש"ך-1960
חוק הכשרות המשפטית והאפוסטרופסות התשכ"ב-1962
חוק אימוץ ילדים התשמ"א-1981
דברי הסבר להצעת חוק האומנה התשע"ג-2013
תקנות עבודה סוציאלית הוראה 2 לפרק 8

פסיקה

רע"א 4896/15 פלוני ופלונית ההורים האומנים נ' היועץ המשפטי לממשלה, פ"ד (2015)
בע"מ 4486/13 פלונית נ' היועץ המשפטי לממשלה משרד הרווחה והשירותים החברתיים פ"ד
(2013)

עיתונות

תלם יהב "האב מוסלמי, בנותיו יגדלו כיהודיות דתיות", Ynet, 7/10/2015,
<http://m.ynet.co.il/Articles/4707620>

משפט עברי

מקורות מקראיים

שמות ב 5-6, 10
שמות כ 12
במדבר כז 8-11
דברי הימים א, ד 18

מקורות אמוראיים

בבלי, ברכות סב, ע"א
בבלי, מגילה י"ג, ע"א
בבלי, סוטה, מ"ט ע"א
בבלי, שבת לג, ע"א

ספרות אגדה

שמות רבה, פמו
תנחומא שמות טו

ספרות הפסיקה

שולחן ערוך, אבן העזר, סימן קכט סעיף ט
שולחן ערוך, אבן העזר, סימן קכט סעיף י
שולחן ערוך, חושן משפט, סימן מב סעיף טו.
בן-ציון מאיר חי בן יוסף רפאל עוזיאל **שערי עוזיאל חלק ב** קפ"ג (התש"ו)
בן-ציון מאיר חי בן יוסף רפאל עוזיאל **שערי עוזיאל חלק ב** קפ"ו (התש"ו)

ספרות השו"ת

שו"ת הרמא תשובה קיח
שו"ת חתם סופר או"ח קסד

